

Назар ВАЛАГА аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна
e-mail: nazarvalaga@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Роль української вищої школи у консолідації суспільства у 1990-х рр.

Анотація. Стаття містить аналіз діяльності вищої школи України у 1990-х рр. у контексті консолідації українського суспільства після розпаду СРСР. Визначені чинники впливу українських вузів на суспільство із урахуванням характеру та часу їх дії та окресленням меж досяжності такого впливу. **Мета** дослідження полягає у визначенні можливостей та характеру впливу вищої школи на консолідацію українського суспільства протягом 1990-х рр. із урахуванням наслідків розпаду СРСР та відновлення державного будівництва в Україні. **Наукова новизна** полягає у тому, що у ньому окреслені засоби впливу українських вузів на консолідацію суспільства впродовж 1990-х рр., визначений характер такого впливу та його наслідки у контексті державного будівництва. **Висновки.** Автором визначено, що впродовж 1990-х рр. українська вища школа доклала значних зусиль для формування україноцентричного світогляду молоді, у тому числі через викладання оновлених курсів з історії України, всесвітньої історії та історії держави і права України. Посилення уваги до історії України було пов'язане із так званою «архівною революцією», яка дозволила дослідникам проаналізувати раніше секретні документи і висвітлити багато маловідомих сторінок вітчизняної історії у контексті державотворчих зусиль українського народу. Визначено, що україноцентричний погляд на процес державотворення тісно пов'язаний із викладанням історії. Викладання історії України для студентів вузів мало певну специфіку у вузах східної і західної України. Протягом 1990-х рр. вузи України вплинули на зміну пантеону героїв українського суспільства, на переоцінку багатьох подій і фактів вітчизняної історії, однак обтяженість радянською ідентичністю ще помітно впливала на характер виконання своїх професійних обов'язків багатьма викладачами вищої школи.

Ключові слова: вища школа України, консолідація, державне будівництво, гуманітарна освіта, «архівна революція».

Nazar VALAHAPostgraduate student, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2202-0511>, e-mail: nazarvalaga@gmail.com

THE ROLE OF UKRAINIAN HIGHER EDUCATION IN THE CONSOLIDATION OF SOCIETY IN THE 1990S

Abstract. The article analyzes the activities of Ukrainian higher education institutions in the 1990s in the context of consolidating Ukrainian society after the collapse of the USSR. It identifies the factors influencing the impact of Ukrainian universities on society, taking into account the nature and timing of their actions and outlining the scope of such influence. **The purpose** of the study is to determine the possibilities and nature of the influence of higher education on the consolidation of Ukrainian society during the 1990s, considering the consequences of the USSR's collapse and the restoration of state-building in Ukraine. **The scientific novelty** lies in outlining the means by which Ukrainian universities influenced societal consolidation during the 1990s, identifying the nature of this influence, and its consequences in the context of state-building. **Conclusions.** The author establishes that during the 1990s, Ukrainian higher education made significant efforts to form a Ukrainian-centric worldview among youth, particularly through the teaching of updated courses on Ukrainian history, world history, and the history of the state and law of Ukraine. The increased focus on Ukrainian history was associated with the so-called «archival revolution», which allowed researchers to analyze previously classified documents and shed light on lesser-known aspects of national history in the context of the Ukrainian people's state-building efforts. It is noted that the Ukrainian-centric perspective on state-building was closely tied to the teaching of history. The teaching of Ukrainian history in universities had certain regional specifics in eastern and western Ukraine. During the 1990s, Ukrainian universities contributed to reshaping the pantheon of heroes in Ukrainian society and reassessing many events and facts of national history. However, the burden of Soviet identity still noticeably influenced the way many higher education instructors carried out their professional duties.

Keywords: Ukrainian higher education, consolidation, state-building, humanitarian education, «archival revolution».

Постановка проблеми. Історія України з 1990-х рр. засвідчила вкрай важливу роль українського студентства у революційних подіях, покликаних відновити українську державність, зміцнити її курс на євроінтеграцію. Саме із виступами студентів пов'язують Революцію на граніті, студенти були активними учасниками Помаранчевої революції, Революції Гідності. Значна кількість студентів та випускників вищої школи продемонструвала свою громадянську позицію, взявши до рук зброю для захисту України в умовах сучасної російсько-української війни. Багато студентів було

й серед учасників протестів наприкінці липня – на початку серпня 2025 р. проти обмежень повноважень НАБУ і САП, які були сприйняті як загроза курсу країни на поглиблення євроінтеграції.

Активна громадянська позиція значної кількості громадян України була сформована під час навчання у вищій школі. Вплив вищої школи на суспільство не обмежувався лише студентськими колами. Виші мали вплив і через трансляцію певних переконань у колі спілкування студентів. Така трансляція впродовж 1990-х рр. ставала вагомим чинником впливу на представників покоління, соціалізація яких припала ще на роки існування СРСР, що певний час зумовлювало «обтяження радянською ідентичністю» (вислів Л. Нагорної). Відновлення Української державності після розпаду Радянського Союзу актуалізувало необхідність об'єднання українського суспільства на шляху зміцнення держави. З одного боку, результати всеукраїнського референдуму від 1 грудня 1991 р. засвідчили, що більшість громадян підтримала Акт проголошення незалежності України. З другого – суспільство виявилось роз'єднаним щодо визначення подальшого шляху розбудови держави. Частина громадян віддавала перевагу поглибленню зв'язків із Російською Федерацією, вважаючи цю країну дружньою до України, а інші вважали, що Україна має зміцнювати зв'язки з країнами ЄС. За таких умов вища школа України стала генератором і поширювачем ідей, які могли визначити характер політичної орієнтації громадян або каталізатором переосмислення власного ставлення до історії України та перспектив її подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив вищої школи України на суспільство переважно перебував у фокусі уваги дослідників, які вивчали процес державного будівництва і намагалися осмислити чинники впливу на формування громадянської позиції. Їхні праці можна умовно поділити на три групи: одні науковці торкалися проблем, пов'язаних із визначенням ролі вишів у процесі консолідації українського суспільства, через аналіз участі студентства у політичних подіях [1–3], інші – вивчаючи зміни в умовах розбудови ринкової економіки [4–9], а ще одна група – аналізуючи ціннісні орієнтації молоді та рівень її політичної культури [10; 11]. Перші намагалися показати, що студентство було рушієм багатьох суспільних перетворень, а другі намагалися осмислити досвід роботи вишів у складних економічних умовах через досвід зарубіжних колег, який міг би бути використаний в українських реаліях. Водночас науковці розділилися щодо визначення перспектив використання зарубіжного досвіду в освітянських закладах України. Одні стверджували про важливість запозичення зарубіжного досвіду, акцентуючи увагу на проблемах вітчизняних освітніх закладів, а інші, наприклад В. Яблонський [12], робили наголос на необхідності вдосконалення навчального процесу, з акцентом на здобутки українських навчальних закладів та вирішення проблем, які постали перед освітою. В. Солодков відзначив також важливість позиції викладачів за умов, коли панування однієї ідеології відійшло у минуле, але під її впливом перебувала ще порівняно велика частина викладацьких колективів [13].

Мета статті полягає в аналізі можливостей і характеру впливу вищої школи на консолідацію українського суспільства впродовж 1990-х рр., з урахуванням наслідків розпаду СРСР та відновлення державного будівництва в Україні.

Виклад основного матеріалу. У державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), ухваленій 1993 р., відзначалося, що з перетворенням України на самостійну державу, освіта стала власною справою українського народу, а докорінне її реформування має стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [14]. Відновлення Української державності у контексті визначення ціннісних орієнтирів суспільства окреслило чотири стратегічних завдання: державотворення (побудова правової соціальної держави), націєтворення (формування політичної нації), маркетизація (побудова розвинутої ринкової економіки), демократизація (створення демократичних інституцій і просування до зрілої, консолідованої демократії) [15].

Консолідація зусиль громадян у цих напрямках постала стратегічно важливим завданням, від виконання якого залежала подальша доля держави. Така консолідація виглядала надзвичайно складною в умовах, коли більшість населення держави соціалізувалася ще за часів існування СРСР. Одним же з ключових ціннісних орієнтирів, який насаджувала радянська влада українцям, було поглиблення «споконвічної дружби» з Росією за пріоритету інтересів Москви. Українське суспільство загалом позитивно сприймало демократичні цінності та процедури, однак не було готовим до руху у напрямі консолідованої демократії та розбудови ринкових відносин. Тим більше, що очікування на швидке економічне піднесення після відновлення Української державності не справдилися, а Україна сповзла у затяжну економічну кризу, зумовлену нерозумінням і неприйняттям колишньої партійної еліти, яка керувала країною, принципів економічного розвитку,

заснованих на пануванні приватної власності, ринкових відносин та духу підприємництва. Негативний вплив справило також руйнуванням логістичних зв'язків, здійсненням приватизації в інтересах великих фінансово-промислових груп та неготовність значної частини громадян до вияву приватновласницької ініціативи.

У таких умовах перед закладами вищої освіти постало завдання не лише підготовки кваліфікованих спеціалістів, а й формування/переформування громадянської позиції їх викладачів та студентів. Від якості виконання такого завдання залежала не лише майбутня доля вищої школи, а й, як виявилось у сучасних умовах російсько-української війни, цілісність та суверенітет держави. Проте виконанню такого завдання перешкоджала низка об'єктивних та суб'єктивних факторів, частина з яких дісталася Україні у спадок від СРСР. Певне уявлення про них забезпечують результати соціологічних опитувань. Проте перешкодою для формування портрету українського студентства 1990-х рр. тривалий час залишалася відсутність спеціалізованих соціологічних досліджень, сфокусованих передусім на студентській молоді. Таких опитувань існує лише два, а саме: проведене восени 2013 р. у межах грантового проєкту «Регіон, нація та інше: міжкультурне й міждисциплінарне переосмислення України» [16], який був ініційований Університетом Санкт-Галлена у Швейцарії, а також проведене соціологічною групою «Рейтинг» влітку 2021 р. «Покоління Незалежності: цінності та мотивації» [17]. Крім того, певні дані для аналізу можна використати з дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності» [18]. Окрім них, матеріал для аналізу присутній в окремих дослідженнях, виконаних на замовлення різних зарубіжних організацій.

На початку 1990-х рр. до вишів вступали різні категорії молодих людей. Переважно ті, хто розглядав здобуття вищої освіти як вагомий щабель у власній кар'єрній драбині. Водночас уявлення про кар'єру могли суттєво відрізнитися. Одні студенти вважали, що навчання у виші автоматично забезпечить їм бажане працевлаштування, інші – були переконані, що таке навчання буде важливим кроком для зміни місця проживання із переїздом до міст з сільської місцевості. Певну категорію студентів становили ті, хто прагнув самоствердження та вважав обрану спеціальність навчання справою усього свого життя. Попри існування різних настроїв у середовищі студентської молоді, у середині 1990-х рр. більшість студентів відзначали, що патріотичному об'єднанню найбільше сприяє вивчення історії та української мови [19, с. 27–28]. Історія України сприймалася переважно як джерело правди про процес державотворення й як засіб обґрунтування історичної зумовленості відновлення Української державності.

Однак на початку 1990-х рр. серед науковців та викладачів вишів існували певні розбіжності у визначенні основних періодів історії України, оцінці діяльності окремих політичних сил, збройних формувань та історичних постатей, а також чинників, які впливали на процес державотворення. Чи не найбільше суперечок лунало навколо оцінок подій Другої світової війни та її складової частини – Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Попри появу і поширення досліджень, присвячених борцям за незалежність України, серед викладачів вишів була відсутня єдність в оцінці дій ОУН, УПА, що негативно позначалося на сприйнятті студентами історії як науки: набуло поширення переконання у тому, що справжньої історії не існує, а натомість має місце лише її переписування.

«Архівна революція» 1990-х рр., яка відкрила для науковців раніше закриті документи у архівосховищах, дозволила по-новому поглянути на історію українського народу, у тому числі й через призму голодоморів, репресій, колективізації, участі у війнах, які відбувалися за ініціативи радянського керівництва, а також переоцінити перебіг економічної діяльності на українських землях із визначенням ролі приватної ініціативи та власності. За таких умов у вищих навчальних закладах були впроваджені нові програми з курсу історії України, всесвітньої історії, у минуле відійшло викладання історії СРСР, а натомість у деяких вишах запровадили вивчення історії Росії або історії слов'янських народів. Однак в останніх курсах превалював матеріал з історії Росії та СРСР. У викладанні була збережена і критика так званого українського буржуазного націоналізму, діяльності ОУН і УПА. Викладачі, які сформували свій світогляд у часи існування СРСР, продовжували виправдовувати участь СРСР на початку Другої світової війни на боці Німеччини, позитивно оцінювали введення радянських військ до Афганістану. Дедалі більше критичних зауважень лунало щодо воєнного вторгнення радянських військ в Югославію 1956 р. та чергового «визвольного» походу до Чехословаччини в 1968 р.

Україна стала першою пострадянською країною, яка вже у першій половині 1990-х рр. спромоглася підготувати власні підручники з історії для навчальних закладів, оголошуючи тим

самим прагнення відвоювати у Росії свій історико-інформаційний простір. Реакція росіян на це була різко негативною – українські підручники вони звинувачували у русофобії та нетолерації, історичній тенденційності [20]. Водночас підготовка і впровадження у навчальний процес нових підручників мало ще одне важливе значення. В умовах докорінної зміни у суспільстві системи цінностей, вони «стали ареною для спроб різноманітних соціальних сил “погодити” між собою нові суспільні правила, спроби бачення та оцінки, тлумачення та визначення» [21, с. 5]. Хоча в зденаціоналізованому середовищі відродження української історіографічної традиції нерідко сприймалося як примусове нав'язування невідомих цінностей, що нерідко пов'язувалося із «насильницькою українізацією». Частина інтелектуалів, навіть українських за своєю етнічністю, демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість [22, с. 240]. Не можна відкидати й того, що багато істориків України у 1990-х рр. продовжували дотримуватись марксистських поглядів на історію.

Певні проблеми існували й у сфері сприйняття технічної та гуманітарної освіти. Відомо, що гуманітарна освіта є провідним і визначальним засобом соціалізації та головним інструментом спадкоємності поколінь. Гуманітарна освіта, враховуючи вікові особливості та можливості, виступає як чинником, так і засобом соціалізації, взаємодіючи одночасно із засобами стихійної соціалізації. Проте в українських реаліях, принаймні першої половини 1990-х рр., гуманітарна освіта потрапила у «пастку» десоветизації, коли прагнення якомога швидше позбутися радянської спадщини у гуманітарній сфері призводило до формування дещо зневажливого ставлення до гуманітарних наук. Особливо помітним це було у пов'язаних із технічними спеціальностями колах й мотивацією нерідко виступало переконання в тому, що гуманітарії постійно переглядають зміст навчального матеріалу, а «технарі» вдосконалюють його на основі нових здобутків науки і техніки. Певного удару по сприйняттю гуманітарних наук в українському суспільстві завдало відкидання «здобутків» радянського періоду – уявлення про них як про невірні формувало переконання, що у майбутньому знову може трапитися подібна ситуація, коли надбання гуманітаристики минулого будуть відкинуті.

На цьому тлі існували певні відмінності у настроях серед студентів технічних і гуманітарних спеціальностей. Значна частина «технарів» (як студентів, так і викладачів) вважали пріоритетним для себе опанування тільки своєї спеціальності, а гуманітарні дисципліни – лише дещо обтяжливим додатком до основного навчання. У гіршому випадку гуманітарні дисципліни вважали перешкодою, яка відбирає час, який міг би бути використаний на оволодіння своєю спеціальністю. Подібні настрої існували й у музично-педагогічних, медичних вишах та закладах, які готували спеціалістів з фізичного виховання. Як правило, гуманітарні дисципліни у них викладали працівники відповідної кафедри чи факультету, що працювали за однаковою програмою для усіх студентів навчального закладу.

Дещо іншою була ситуація у гуманітарних вишах. Гуманітарні дисципліни становили левову частку предметів, хоча пріоритет надавався переважно профільним дисциплінам. Колишні учні, які у школах вивчали історію України, не завжди мали можливість поглибити свої знання з цього предмету, а в деяких випадках вона викладалася у вигляді оглядового курсу, який не забезпечував уяви про місце і роль України у політичних та економічних процесах світового та регіонального рівня. Це спотворювало картину уявлень про світ та про власну державу, як правило, через формування порівняно низької оцінки ролі України у цих процесах.

Водночас було помітним і певне розмежування у визначенні того, що у роботі вишів є пріоритетом: патріотичне виховання із формуванням активної громадянської позиції чи оволодіння професійними знаннями [23, с. 18]. Так, завданням української вищої школи був проголошений розвиток творчих здібностей особистості на основі створення матеріальних і духовних цінностей [24, с. 47], із запровадженням світоглядної освіти для формування активної життєвої позиції [25, с. 6–11]. Мав місце і наголос на тому, що вища школа має формувати у студентів стійкі уявлення про профорієнтацію задля переходу до ефективної трудової діяльності за отриманою спеціальністю [26; 27]. Так сформувався один із важливих недоліків процесу реформування вищої школи 1990-х рр., пов'язаний з орієнтацією розробників реформ не на дух української гуманістичної ідеї, а на ідеологічну багатоманітність та моделі ринкової економіки західного зразка [28, с. 7–29]. Іншою проблемою формування активної громадянської позиції студентів та забезпечення їх згуртованості у справі розбудови Української держави було панування патерналістських настроїв, які дісталися Україні у спадок від Радянського Союзу. Уявлення про обов'язки держави, загалом, панували над уявленнями про обов'язки перед державою. На тлі тривалої економічної кризи такі уявлення перешкоджали формуванню уявлень про Україну як про державу, яка дбає насамперед

про своїх громадян. В уявленні частини населення це перегукувалося із невдалими спробами створення держави впродовж 1917–1921 рр. та у роки другої світової війни.

Водночас у 1990-х рр. були зроблені перші важливі спроби концептуалізації української історії. О. Ресент виділив кілька її основних рис, а саме: домінування аграрного виробництва, переважно селянського світогляду, релігійності, традицій індивідуального господарювання, а також наявність політичної еліти, провінціалізм, брак волі до консолідації та державотворення, перенесення центру уваги націотворчої діяльності за кордон у середовище української еміграції [29, с. 305]. З 1990 р. до 1999 р. вийшли друком 149 навчальних книг з історії України універсального призначення та довідників, 6 – з всесвітньої історії, 5 – з історії української культури, 1 – з історії української держави ХХ ст., 1 – з історії української конституції. За цей же час світ побачили 154 підручники та посібники для вищої школи з історії України, 52 – з всесвітньої історії, 135 – з інших історичних дисциплін, зокрема, курс лекцій з історії української державності та навчальний посібник з історії українських політичних партій [30].

Впродовж 1990-х рр. у вишах були впроваджені курси історії України на основі оновлених навчальних програм, до яких увійшли історія Київської Русі, литовсько-польського та польсько-козацького періоду, перебування у складі Російської імперії, визвольні змагання 1917–1921 рр., радянський період в історії України із виділенням тем про індустріалізацію, примусову колективізацію, голодомор, другу світову війну та період післявоєнної відбудови, період хрущовської «відлиги», брежнєвського «застою» із виділенням діяльності дисидентів та горбачовської «перебудови». Потрібно відзначити, що такі основні віхи української історії уже тоді йшли урозріз із прийнятою у РФ схемою. Акцент на вивченні подій 1917–1921 рр., Голодомору та дій українських повстанців у роки Другої світової війни не вписувався в уявлення, які панували у РФ.

Отже, вищі України стали важливим майданчиком для обговорення проблем вітчизняної історії, для формування у студентів прагнення знати історію свого краю і розуміти особливості світового історичного процесу. Важливим чинником впливу вишів на консолідацію українського суспільства стало те, що студенти часто ставали «каталізатором спогадів» у своїх родинах, а їхні розповіді про події минулого, інформація, яку вони почули під час лекційних та семінарських занять, спонукала рідних та близьких людей не лише згадувати про події минулого, а й усвідомлювати можливість вільно їх обговорювати. Для багатьох людей старшого покоління розповіді онуків ставали поштовхом до того, щоб вперше у житті поділитися спогадами про пережиті особисто Голодомор, Другу світову війну, важкі післявоєнні роки. У таких розповідях молоде покоління не лише опановувало усну історію, а й отримувало можливість переконатися у тому, що знання з історії України, які вони отримали, – це не результат чергового «переписування історії», а можливість дізнатися й самостійно оцінити реальні історичні події без ідеологічних нашарувань. У деяких випадках обговорення із рідними та близькими людьми інформації з історії України призводило до тривалих суперечок, коли уже студенти отримували «завдання» поспілкуватися із викладачами на ту чи іншу тему, або отримати інформацію про те, у якій книзі описані та проаналізовані ті чи інші події.

Отримані у вишах знання з історії, уміння критично оцінювати події без ідеологічних нашарувань поступово сприяли формуванню підґрунтя для усунення меншовартості українців серед молоді. Таке судження може бути підкріплене висновками соціологічних досліджень. Так, у дослідженні соціологічної групи «Рейтинг» відзначено, що найвищий рівень підтримки Незалежності України зафіксований серед покоління, яке народилося після 1991 р. [31].

Висновки. Участь вищих навчальних закладів у забезпеченні консолідації громадян України впродовж 1990-х рр. мала наслідком поступову відмову молодого покоління від радянського погляду на історичний процес та місце у ньому України. Особливу роль у цьому процесі відіграло переосмислення подій ХХ ст., з усвідомленням руйнівної сили голодоморів, радянських репресій, переслідування інакомислення та неможливістю вільного спілкування з жителями інших країн світу. Таке переосмислення відбувалося в умовах «архівної революції», яка дозволила науковцям сформувати незаідеологізований погляд на багато історичних явищ і процесів. Водночас ідеологічна багатоманітність та схильність до «шокової терапії» при проведенні економічних реформ певний час уповільнювали кристалізацію поглядів на перспективи подальшої розбудови держави на основі україноцентризму, із забезпеченням рівних прав громадянам держави різних національностей.

Вища школа України опинилася у ситуації, коли економічне підґрунтя її розвитку не відповідало потребі використання потенціалу у формуванні активних громадян. Багатьом працівникам вишів було складно пояснити, чому не справдилися очікування швидкого

економічного піднесення України після розпаду СРСР. Водночас переосмислення минулого, за умов викладання оновлених курсів з історії, забезпечувало вплив на широкі верстви громадян через спілкування студентів із своїми рідними та близькими людьми, через ініціювання обговорення проблем минулого у навчальній, науково-популярній літературі. Це було одним із важливих чинників, які дозволили суспільству прийти до консенсусу в оцінках визвольних змагань українського народу, голодоморів та репресивної політики радянського керівництва.

Вищі навчальні заклади України впродовж 1990-х рр. взяли активну участь у формуванні уявлень про перспективність подальшої розбудови держави, ефективність підприємницької діяльності та приватної власності, а також у впливі на правосвідомість молодих людей, основою якої ставала повага до загальнолюдських цінностей із відмовою від війни як засобу вирішення проблем. Водночас перешкодою на шляху формування єдності громадян все ще залишалося подолання сциентично-технократичного спрямування освіти, головною метою якого був економічний розвиток і задоволення, насамперед, матеріальних потреб, а не формування активної громадянської позиції.

Список літератури

1. Беренштейн Л., Панченко П., Реснт О. Розбудова громадянського суспільства в Україні. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1999. 255 с.
2. Шара Л. Розвиток громадянського суспільства в Україні. Київ: Фонд Європа XXI, 2002. 59 с.
3. Березовський В. Консолідація українського молодіжного руху – важливий чинник соціального прогресу в Україні. *Збірник матеріалів IV Світового Конгресу Українських Молодіжних Організацій*. Київ: Український національний комітет молодіжних організацій, Український інститут соціальних досліджень, 1998. С. 17–22.
4. Алексеева О., Кищенко Г. Зміна в соціальному статусі студентства в умовах переходу до ринкової економіки. *Вісник Київського університету. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 1995. Вип. 1. С. 87–99.
5. Андрущенко В. Модернізація вищої освіти в Україні: теоретико-методологічні засади. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка і соціологія*. 2001. № 1. С. 21–31.
6. Андрущенко В. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть: спроба прогностичного аналізу. *Вища освіта України*. 2001. № 1. С. 11–18.
7. Білан С. Вища освіта незалежної України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми українського державотворення: історія та сучасність»*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. С. 161–168.
8. Гадмалів С. Вплив економічних перетворень на розвиток вищої освіти в Україні у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки з української історії*. 2011. № 27. С. 192–199.
9. Гаращук О. Системний підхід у розбудові системи освіти. *Економіка: проблеми теорії та практики*. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 204. С. 644–652.
10. Бебик В., Головатий М., Рехало В. Політична культура сучасної молоді. Київ: А.Л.Д., 1996. 112 с.
11. Бондаренко І., Давидов П. Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді. *Шлях освіти*. 1996. № 2. С. 15–18.
12. Яблонський В. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: проблеми глобалізації та інтернаціоналізації. Кам'янець-Подільський: Лібрис, 1998. 228 с.
13. Солодков В. Переорієнтація, і зміна парадигм. Освітня перед вибором нової соціальної ролі. *Віче*. 1994. № 10. С. 56–62.
14. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»). (1993). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>.
15. Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2021. С. 486–497.
16. Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine, 2013. URL: <https://bit.ly/44CqmPn>.
17. Покоління незалежності: цінності та мотивації, 2021. URL: <https://bit.ly/4vCzeQc>.
18. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності, 2021. *Інститут соціології НАН України*. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021-bez-dodatkov.pdf>.
19. Герасимчук В. Історія та рідна мова в патріотичному вихованні студентської молоді України і Польщі. *Шлях освіти*. 1997. № 1. С. 27–28.
20. Гирич І. Творення після 1991 р. перших українських підручників з історії на засадах упровадження серед широкого загалу національної історичної пам'яті. 2025. URL: <https://www.i-hyrych.name>.
21. Телеус М., Шаповал Ю. Передмова. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії. Київ: Генеза, 2000. 367 с.
22. Земзюліна Н., Шамара С. Націоналізм та ідентичності нової України. *Українська політична нація*. Київ: НІСД, 2004. С. 240–248.
23. Лутай В. Основне питання сучасної філософії і реформування освіти. *Освіта і управління*. 1998. № 3. С. 17–19.
24. Паламарчук В., Чижевський Б. Концептуальні основи навчальних закладів нового типу. *Шлях освіти*. 1993. № 2. С. 47–49.
25. Арцишевський Р. Світоглядна освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства. *Шлях освіти*. 2008. № 1. С. 6–11.
26. Джура О. Соціальні фактори професійного самовизначення особи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Український центр духовної культури, 2002. Вип. 31. С. 49–58.

27. Джура О. Умови та ефективність професійного самовизначення особистості. *Нова парадигма. Альманах наукових праць*. Запоріжжя, 2003. Вип. 34. С. 86–100.
28. Кононенко П. Українська освіта: проблема реформи. *Освіта і управління*. 2010. № 1. С. 7–29.
29. Реєнт О. У робітнях історичної науки. Київ: Пошук, 1999. 354 с.
30. Корольов Б., Зякун А. Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989–2000 роках. Бібліографічний покажчик. Київ; Суми: Козацький вал, 2002. 130 с.
31. Покоління незалежності: цінності та мотивації, 2021. *Рейтинг*. URL: <https://bit.ly/4f9KGxK>.

References

1. Berenshtein, L., Panchenko, P., Reient, O., (1999). Development of civil society in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Shara, L., (2002). Development of civil society in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
3. Berezovskyi, V. (1998). Consolidation of the Ukrainian youth movement as an important factor of social progress in Ukraine. In *The future of Ukraine in the hands of youth: Proceedings of the IV World Congress of Ukrainian Youth Organizations (August 21–23, 1998)*, 17–22. Kyiv [in Ukrainian].
4. Alekseieva, O., Kyshchenko, H. (1995). Changes in the social status of students in the transition to a market economy. *Visnyk of Kyiv University. Series: Sociology. Psychology. Pedagogy, 1*, 87–99 [in Ukrainian].
5. Andrushchenko, V. (2001). Modernization of higher education in Ukraine: theoretical and methodological foundations. *Theory and Practice of Social Systems Management, 1*, 21–31 [in Ukrainian].
6. Andrushchenko, V. (2001). Main trends in the development of higher education in Ukraine at the turn of the century: an attempt of prognostic analysis. *Higher Education of Ukraine, 1*, 11–18 [in Ukrainian].
7. Bilan, S. (2002). Higher education of independent Ukraine. In *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, 161–168. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hadmaliiev, S. (2011). The impact of economic transformations on the development of higher education in Ukraine in the 1990s – early 21st century. *Scientific Notes on Ukrainian History, 27*, 192–199 [in Ukrainian].
9. Harashchuk, O. (2005). System approach in the development of the education system. *Economics: Problems of Theory and Practice, 204*, 644–652 [in Ukrainian].
10. Bebyk, V., Holovaty, M., Rekhkalo, V. (1996). Political culture of modern youth. Kyiv [in Ukrainian].
11. Bondarenko, I., Davydov, P. (1996). Value orientations in shaping state-building aspirations of youth. *Shliakh osvity [The Path of Education], 2*, 15–18 [in Ukrainian].
12. Yablonskyi, V. (1998). Higher education in Ukraine at the turn of the millennium: problems of globalization and internationalization. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
13. Solodkov, V. (1994). Reorientation and paradigm shift: educators facing the choice of a new social role. *Viche, 10*, 56–62 [in Ukrainian].
14. (1993). State National Program “Education” (“Ukraine of the XXI Century”). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
15. Ruchka, A. (2021). Values and value changes in the recent history of Ukraine. In *Ukrainian society: monitoring social change*, 486–497. Kyiv [in Ukrainian].
16. (2013). Region, Nation and Beyond: An interdisciplinary and transcultural reconceptualization of Ukraine. Retrieved from: <https://bit.ly/44CqmPn>.
17. (2021). Generation of independence: values and motivations. Rating Group. Retrieved from: <https://bit.ly/4vCzeQc> [in Ukrainian].
18. (2021). Ukrainian society: monitoring social change. 30 years of independence. Kyiv. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021-bez-dodatkov.pdf> [in Ukrainian].
19. Herasymchuk, V. (1997). History and native language in patriotic education of student youth in Ukraine and Poland. *Shliakh osvity, 1*, 27–28. [in Ukrainian].
20. Hyrych, I. (2025). Creation after 1991 of the first Ukrainian history textbooks based on the introduction of national historical memory. Retrieved from: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Independence.html> [in Ukrainian].
21. Teleus, M., Shapoval, Yu. (2000). Preface. In *Ukrainian historical didactics: international dialogue of specialists*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Zemziulina, N., Shamara, S. (2004). Nationalism and identities of the new Ukraine. *Ukrainian political nation*, 240–248. Kyiv [in Ukrainian].
23. Lutai, V. (1998). The main question of modern philosophy and education reform. *Osvita i upravlinnia, 3*, 17–19 [in Ukrainian].
24. Palamarchuk, V., Chyzhevskyi, B. (1993). Conceptual foundations of new-type educational institutions. *Shliakh osvity, 2*, 47–49 [in Ukrainian].
25. Artsyshevskyi, R. (2008). Worldview education in the transition to the information society. *Shliakh osvity, 1*, 6–11 [in Ukrainian].
26. Dzhura, O. (2002). Social factors of professional self-determination of a person. *Multiversum. Philosophical Almanac, 31*, 49–58 [in Ukrainian].
27. Dzhura, O. (2003). Conditions and effectiveness of professional self-determination of personality. *Nova paradyhma, 34*, 86–100 [in Ukrainian].
28. Kononenko, P. (2010). Ukrainian education: reform issues. *Osvita i upravlinnia, 1*, 7–29 [in Ukrainian].
29. Reient, O. (1999). In the workshops of historical science. Kyiv [in Ukrainian].
30. Korolov, B., Ziakun, A. (2002). Educational literature on history published in Ukraine in 1989–2000: bibliographic index. Kyiv; Sumy [in Ukrainian].
31. (2021). Generation of independence: values and motivations. Rating Group. Retrieved from: <https://bit.ly/4f9KGxK> [in Ukrainian].